

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-11-87-82>

УДК 378+37.035.6

**Кравченко Т.В.**Національний технічний університет України  
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК НЕОБХІДНА ПЕРЕДУМОВА ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ  
В ПРАВОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ (НА ПРИКЛАДІ ДОСВІДУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ)**

**Анотація.** В статті розглядаються умови та методи формування громадянської компетентності молоді у закладах вищої освіти. З метою вивчення досвіду зарубіжних сучасних виховних систем досліджуються стратегії громадянської освіти молоді Великобританії та ефективність їх впровадження. Визначено низку ключових викликів, які необхідно вирішити, зокрема, останні політичні пропозиції щодо громадянської освіти, які повинні сприяти її ефективному впровадженню до системи вищої освіти України. Вказано на актуальність Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Стаття спирається на попередні дослідження громадянської освіти, в ній визнається необхідність отримання відповіді на сучасні виклики освіти у змінених контекстах демократії та громадянської участі. Констатується, що освіта відіграє вирішальну роль у цілеспрямованих зусиллях з побудови та формування нації не лише в економічному, але й у культурному та психологічному плані. Визнається, що, враховуючи надзвичайно важливу роль університетського сектору як у виробництві, управлінні та застосуванні знань, так і в освіті наступного покоління лідерів, університети мають вирішальне значення для місії просування глобального громадянства. Ключовим викликом для сучасної освітньої системи є розробка навчальних планів, які пов'язують академічне і громадянське навчання, дозволяють студентам зрозуміти суспільні цілі своєї дисципліни та підготувати студентів до життя як активних громадян.

**Ключові слова:** громадянське виховання, громадянство, громадянське залучення, вищі навчальні заклади, активні громадяни.

**Kravchenko Tetyana**National Technical University of Ukraine  
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”**CIVIC EDUCATION AS ESSENTIAL PRE-REQUISITE FOR HUMAN EXISTENCE  
IN LAW-GOVERNED SOCIETY: THE BRITISH CASE STUDY**

**Summary.** The paper on to explore how citizenship education is defined in the system of higher educational institutions in Great Britain and to describe some of the current activities designed to encourage the development of effective practice in this area. A number of key challenges are identified which need to be tackled if the latest policy proposals for citizenship education are to lead to effective practice in the system of higher educational institutions in Ukraine. The relevance of the Concept for the Development of Civic Education in Ukraine is pointed out. The paper builds on the previous studies of civic education, acknowledges the need for a new study, and is efforts to get answers to response to the challenge of educating young people in changed contexts of democracy and civic participation. It was noted that education played a crucial role in focused efforts to build and mould a nation, not only economically, but also culturally and psychologically. The most important goal of education is preparation of young people for their role as good citizens. Be important today, how universities and institutions of higher learning in any civilised society will contribute to and fulfil their role and perform to society's expectations of them in terms of citizenship. It is apparent that, given the university sectors hugely significant role in both the production, management and application of knowledge and in educating the next generation of leaders, universities are critical to the mission of promoting globally informed citizenship. A key challenge for modern education system is to design curricula that connect academic with civic learning, enable students to understand the public purposes of their discipline and prepare students for lives as active citizens, responsible disciplinary practitioners, professionals and leaders. It is apparent that, space needs to be found within higher education curricula for the concept of citizenship and for civic engagement. Modern system of higher education has a responsibility to help students develop skills and attributes that promote civically engaged citizens. A topic for prospective research could be an analysis of how differences in social processes in Ukraine and abroad can affect the effectiveness of the implementation of civic education.

**Keywords:** civic education, citizenship, civic engagement, higher educational institutions, active citizens.

**Постановка проблеми.** Формування активної громадянської позиції, громадянської та національної ідентичності особистості визнається одним з найбільш важливих завдань вищої освіти. Складовою громадянської освіти є національно-патріотичне виховання молоді. У «Стратегії національно-патріотичного виховання», затвердженій Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 вказується на необхідність постійного вдосконалення національно-патріотичного виховання, разом

з іншими невідкладними потребами зазначається про актуалізацію, зокрема, такої потреби, як «гармонізація законодавства й управлінських практик у сфері формування громадянської позиції із законодавством та кращими практиками держав Європейського Союзу та держав – членів НАТО», з огляду на збереження українських національних цінностей і традицій [7]. Стратегією передбачається надання системності процесу постійного вдосконалення національно-патріотичного виховання. У жовтні 2020 року Урядом

був схвалений План дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки. Планом дій передбачається, зокрема, забезпечення «проведення наукових досліджень з питань національно-патріотичного виховання», «вивчення вітчизняних та зарубіжних сучасних виховних систем, узагальнення та поширення найкращого досвіду з національно-патріотичного виховання». Отже визнається обґрунтованим та доцільним вивчення зарубіжних систем громадянської освіти, які включають, зокрема, національно-патріотичне виховання.

#### **Аналіз останніх досліджень і публікацій.**

Сьогодні в Європі зростає інтерес до громадянської освіти та виховання громадянськості. Серед причин цього називаються дефіцит демократії участі громадян в прийнятті владних рішень, поширення нехтування участю у виборах та громадських зборах, зростання екстремізму, а також полікультурний характер сучасних суспільств, політика Євросоюзу щодо дотримання громадянських прав, забезпечення свободи, безпеки та правосуддя, проведення роботи з глобалізації в інтересах усіх і кожного, необхідність формування європейських цінностей у нових членів ЄС [2; 4; 6]. Привертає увагу дослідження, проведене у 2012 році експертами Центру дослідження суспільства в рамках проекту «Дослідження дискурсу громадянської освіти та його впливу на політичну культуру молоді» [10]. Звіт за результатами проекту містить аналіз стану громадянської освіти в Україні. В процесі даного дослідження розглядалися питання ефективності громадянської освіти та впливу різних факторів на формування громадянських якостей. Експерти критично оцінили контекст, мету і зміст громадянської освіти, механізми формування та зміст громадянської свідомості. Вони визнали ключову роль навчальних закладів у формуванні майбутніх громадян та зазначили, що в державних освітніх стандартах закладено ряд громадянських компетентностей. Як показало дослідження, громадянська освіта в Україні розвивалась переважно за рахунок реалізації міжнародних ініціатив [10].

Проблемам громадянської освіти присвячені численні роботи українських науковців та викладачів (Касьянов Г.В., Єрмоленко А.М., Пріма Д.А., Совсун І.Р., Кухаренко П.М., Резнікова О.О., Петрів Г.В., Мельникова О.В., Зеленов Є.А. та інші). Питання громадянської освіти у Великобританії досліджували британські фахівці (Pontes A., Henn M., Griffiths M., Osler A., Andrews R., Mусock A., Morris D., Wylie R., Wilson S. та інші). Багато робіт подібної тематики опублікувала доктор Сара Міллс (Sarah Mills), яка працює старшим викладачем кафедри географії людини в Університеті Лафборо, графство Лестершир, Англія. Міллс провела дослідження, фінансоване ESRC (Радою з економічних та соціальних досліджень), присвячене питанням громадянства молоді, волонтерству та неформальним утворенням, добровільним молодіжним рухам в історичному та сучасному контекстах та Національній громадянській службі (NCS) [11; 12]. Зокрема, у статті «Бренди молодіжного громадянства і політика масштабу: Національна громадянська служба в Об'єднаному Королівстві» вона розглядає питання утворення

(молодих) громадян з огляду на масштаби, політичне та педагогічне середовище [12]. Вивчення питань формування та стану громадянської свідомості молоді стало важливим напрямком внаслідок нещодавнього зростання політичної географії молоді. Дослідження цієї галузі вивчають різні стратегії та середовища, які чинять вплив на молодих людей, ставлення молоді до використання прав та обов'язків, до участі у повсякденних або альтернативних громадянських діях [12].

В даній статті розглядаються такі **не вирішені раніше частини загальної проблеми**, як поєднання освітніх стратегій для підвищення рівня громадянських знань молоді з практичним досвідом, що за попередніми оцінками фахівців повинно сприяти ефективності впровадження громадянської освіти.

**Головною метою** цієї статті є дослідження стратегій громадянської освіти молоді Великобританії та ефективності їх впровадження. Для цього розглядаються умови та методи формування громадянської компетентності молоді у закладах вищої освіти Великобританії. Для розкриття теми статті автором були вивчені публікації у британських наукових періодичних виданнях за відповідною проблематикою, матеріали, опубліковані органами влади та державними установами Великобританії.

**Викладення основного матеріалу.** Ефективне впровадження громадянської освіти в Україні потребує критичної оцінки ідей та рекомендацій, які надходять з європейських країн, в яких досить тривалий час діють широкі програми з навчання демократичної громадянськості та правам людини. Досвід такої країни, як Великобританія, становить певний інтерес для розробки концепцій громадянського виховання, насамперед тому, що британська освітня політика приділяє увагу громадянській освіті молоді вже від 1990 року [2; 3; 4]. Характер громадянської освіти в чотирьох країнах Великої Британії, а саме, в Англії, Північній Ірландії, Шотландії та Уельсі, має певні відмінності із приділенням уваги різним підходам та ставленням до громадянської освіти. Громадянську освіту на рівні середнього навчального закладу у Великій Британії викладають по-різному. В Англії та Північній Ірландії – це окремий обов'язковий предмет. В Уельсі громадянська освіта є обов'язковим предметом, в Шотландії його викладання розглядається як міждисциплінарна тема [1]. Постійна відсутність узгодженої всеохоплюючої політики «громадянства» у всіх країнах держави є значним викликом у цьому відношенні. В останні роки схвалене державою навчання громадянськості стало рішуче впливати на політичний порядок денний, наприклад, зміна ролі і характеру тесту на громадянство Великобританії і введення формального навчання громадянськості в школах англійської мови. Відзначається, що молодь у Великобританії протягом минулого десятиліття все частіше зазнає впливу втручань, спрямованих на підготовку молодих людей до активної громадянської позиції. Такі втручання ініційовані урядом країни для вирішення проблеми так званого дефіциту демократії та виконуються в рамках дедалі запроваджуваних змін у молодіжній політиці Великобританії. Розпоча-

та в 2011 році діяльність фінансованої державою програми «Національна громадянська служба» (NCS) являє собою вирішальний поворотний момент навчання громадянськості молоді. Внаслідок зростаючого занепокоєння з приводу національної ідентичності, мультикультуралізму, расових та релігійних переконань дедалі все частіше лунає заклик вивчати «британство», спрямований до молоді, яка проживає у Великій Британії. Громадянська освіта часто позиціонується як панацея для ряду соціальних і політичних напруг. На прикладі програми NCS і географії її осередків можна побачити, як саме держава докладає зусиль щодо забезпечення, формування і керування громадянами майбутнього за допомогою політичної уяви. Програмою охоплено велику кількість учасників. Проект присвячений своєчасним і актуальним для політики дискусіям про державу і громадянське суспільство, а також сприяє академічним дискусіям з питань громадянства молоді, волонтерства та неформального навчання. У скороченому викладенні результати дослідження роботи програми виглядають наступним чином: випускники NCS в першу чергу розуміють громадянство як волонтерство, з більшим акцентом на обов'язки, ніж права; навчальна програма NCS більш орієнтована на місцеве активне громадянство, ніж на національне, європейське або глобальне громадянство; досвід NCS оцінюється випускниками NCS як позитивний, при цьому мають суттєве значення місцеві географічні та соціальні умови [11; 12; 13]. Програмою NCS було заплановано до 2020 року охопити понад мільйон учасників. В 2020 році, незважаючи на необхідність дотримання умов соціального дистанціювання, NCS спільно з міністерством цифрових технологій, культури, ЗМІ і спорту та постачальниками NCS невпинно продовжує свою діяльність у дещо скороченому вигляді, проте із розширенням форм діяльності із доповненням її доставкою контенту по цифрових каналах NCS і мобілізацією молодих волонтерів для надання допомоги у скрутних ситуаціях. Існуючі дослідження з громадянської освіти можна розділити на три групи досліджень: визначення громадянської освіти, яку цінність вона має в сучасному світі і як вона проводиться у навчальних закладах. Поряд з іншими дослідженнями щодо виховання демократичної громадянськості та громадянської освіти в ЄС, становить інтерес Міжнародне дослідження з виховання демократичної громадянськості та громадянської освіти (ICCS) 2016 року, яке охоплювало 28 країн, 14 з яких є членами ЄС [14]. З точки зору того, що розуміють під визначенням «громадянська освіта», зрозуміло, що крім розвитку демократичних, політичних і соціальних знань, цей тип освіти спрямований на розвиток особистих та міжособистісних здібностей. Мова йде не просто про те, щоб навчити студентів тому, як працюють установи, але скоріше про те, щоб допомогти їм конструктивно взаємодіяти, критично мислити і бути соціально відповідальними. Формування у майбутніх фахівців активної громадянської позиції є одним з найбільш важливих завдань вищої освіти [2; 5]. Оскільки виховання демократичної громадянськості та громадянська освіта спрямовані на те, щоб дати молодим людям на-

вички, знання і підходи, необхідні для їх більш широкої участі в житті суспільства, обидва терміни вважаються синонімами.

Метою виховання демократичної громадянськості та громадянської освіти є заохочення молодого покоління до активної участі у своїх громадах. Громадянська освіта, заснована на всеохоплюючій демократичній громадянськості, може допомогти зміцнити довіру, співпрацю і навички взаємодії, що, в свою чергу, може допомогти подолати відстані та створити соціальний капітал в розділених суспільствах. Дослідження показали, що, хоча може бути відсутнім інтерес до політичної діяльності, молоді люди готові брати участь в альтернативних моделях і формах політичної участі. Дослідження також показують, що громадянські навички, набуті в сфері громадянської освіти, є довічними і що вони цінуються роботодавцями [14]. Максимізація активної громадянської позиції може бути досягнута шляхом поєднання освітніх стратегій для підвищення громадянських знань з практичним досвідом. Позааудиторний досвід має основоположне значення для навчання активних і соціально відповідальних студентів, тому що їхні ставлення і наміри залежать від індивідуальних особливостей, які виходять за рамки того, що вони вивчають в аудиторіях та класах. Тут підключаються особистий інтерес до політики, а також звички обговорювати політичні події поза навчальним закладом або в Інтернеті. Це означає, що громадянська освіта є інструментом, який можна використовувати для поліпшення громадянських відносин, але це також залежить від контексту соціальних та історичних факторів. Нинішній стан британської освіти в області громадянства залишає бажати кращого. Том Франклін, генеральний директор Фонду громадянства (CEO of the Citizenship Foundation) щодо ситуації з громадянською освітою зазначив, що на той момент, коли така освіта є необхідною більше, ніж будь-коли, громадянська освіта «залишається на папері». Франклін вказує на відсутність підтримки, потрібної для підготовки викладачів. За словами Тома Франкліна: «Отримання молодими людьми якісної громадянської освіти – це лотерея; залежить від випадку, чи отримують вони таку освіту в своєму навчальному закладі або ні, це прикро» [13, с. 30].

Видається очевидним, що викладання громадянства може мати важливі позитивні наслідки для громадянської активності. На впровадження громадянської освіти впливають різні історичні підґрунтя, особливості державної політики, умови географічного розташування та інші умови, характерні для різних країн, проте програми з громадянської освіти присутні у системах освіти більшості країн світу. На сьогодні в Україні формування умов розвитку системи громадянської освіти та створення організаційно-правових засад для забезпечення виховання громадянських компетентностей у молоді базується на Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, яку було схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2018 року № 710-р [8]. Для реалізації Концепції Міністерством освіти і науки України було запропоновано для обговорення проект Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2030 року

та план заходів щодо її реалізації [9]. Видається важливим вивчення вже набутого іншими країнами досвіду громадянської освіти. Очевидно, що у Великобританії існує тривалий та багатий досвід впровадження різних концепцій громадянської освіти, який становить цінний матеріал для вивчення. Поруч з прикладами інших країн та на базі відповідного досвіду, напрацьованого в Україні обґрунтовується необхідність створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей на всіх рівнях освіти, що дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізовувати свої права в умовах демократії та приймати активну участь у суспільно-політичних процесах, спрямованих на подальший розвиток, утвердження та захист демократії в Україні.

**Висновки.** Вищі навчальні заклади відіграють дуже важливу роль у всіх аспектах життя Великобританії – громадянському, соціальному, політичному, культурному та економічному. На них покладено завдання забезпечити молодь

вищою освітою, яка відповідатиме сучасним вимогам глобалізованого світу, виховати у молоді численні компетентності, необхідні для підтримки стабільності суспільства та його подальшого успішного розвитку. Освітні ініціативи, зокрема, характеризують суспільні відносини, які існують у сьогоденному британському суспільстві. У Великобританії, як і в інших розвинених країнах світу, громадянська освіта розглядається як довготермінові «капіталовкладення» стабільної демократії. Досвід впровадження різних концепцій громадянської освіти в Великобританії, зокрема успішні заходи та програми та такі заходи, що не виправдали покладених на них сподівань, становить цінний матеріал для порівняння, вивчення особливостей та запозичення найбільш вдалих та своєчасних концептів. Темою для перспективного дослідження може бути спостереження та аналіз того, яким чином відмінності у соціальних процесах в Україні та за кордоном можуть впливати на ефективність впровадження громадянської освіти.

## Список літератури:

1. Ключко К., Колесник Л. Громадянська освіта: мистецтво творити зміни. Київ : Компринт, 2020. 74 с.
2. Кравченко Т.В. Громадянська ідентичність як компонент полікультурного виховання в закладах вищої освіти Великої Британії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Острог, 2018. Вип. 19. С. 58–65.
3. Кравченко Т.В. Громадянське виховання у працях українських та британських учених. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest, 2018. VI (68). Issue 164. Pp. 29–32.
4. Кравченко Т.В., Семида О.В. Аспекти патріотичного виховання у Великій Британії. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. СумДПУ імені А.С.Макаренка*. Суми, 2019. № 4(88). С. 164–176.
5. Пріма Д.А. Громадянськість як інтегративна якість особистості майбутнього фахівця. *Іноватика у вихованні*. 2019. № 11. С. 221–225.
6. Фінін Г.І. Громадянське та воєнно-патріотичне виховання в системі освіти Великої Британії у контексті глобалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2012. № 1(11). С. 64–71.
7. Стратегія національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 93.
8. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 211.
9. МОН України пропонує для громадського обговорення проект Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2030 року та план заходів щодо її реалізації (17.06.2020) / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2020/07/17/Stratehiya%20hrom.osvity.docx> (дата звернення: 23.10.2020).
10. Звіт за результатами проекту «Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді» / Під ред. Совсун І.Р. Центр дослідження суспільства. Київ, 2012.
11. Mills S., Waite C. National Citizen Service: A Geographical Approach. Loughborough University. 2017.
12. Mills S., Waite C. Brands of Youth Citizenship and the Politics of Scale: National Citizen Service in the United Kingdom. *Political Geography*. 2017. Vol. 56(1). Pp. 66–76.
13. Morris D., Wylie R., Wilson S. The Ties that Bind: Citizenship and Civic Engagement in the 21st Century. House of Lords. London, 2018. 170 p.
14. Centre for citizenship and democracy. International Civic and Citizenship Education 2016 (ICCS 2016). URL: <https://soc.kuleuven.be/centre-for-political-research/ccd/research/iccs2016> (дата звернення: 23.10.2020).

## References:

1. Kliuzko, K., Kolesnyk, L. (2020). Hromadianska osvita: mystetstvo tvoryty zminy [Civic education: the art of creating change]. Kyiv: Komprynt, 74 p. (in Ukrainian)
2. Kravchenko, T.V. (2018). Hromadianska identychnist yak komponent polikulturalnoho vykhovannia v zakladakh vyshchoi osvity Velykoi Brytanii [Civil identity as the policultural education component in the higher education of Great Britain]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriia "Kulturolohiia"*, vol. 19, pp. 58–65. (in Ukrainian)
3. Kravchenko, T.V. (2018). Hromadianske vykhovannia u pratsiakh ukrainskykh ta brytanskykh uchenykh [Civil education in views of Ukrainian and British scientists]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Budapest, VI (68), issue 164, pp. 29–32. (in Ukrainian)
4. Kravchenko, T.V., Semyda, O.V. (2019). Aspekty patriotychnoho vykhovannia u Velykii Brytanii [Peculiarities of upbringing patriotism in the modern education system of Great Britain]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii. SumDPU imeni A.S.Makarenka*, vol. 4(88), pp. 164–176. (in Ukrainian)
5. Prima, D.A. (2019). Hromadianskist yak intehtatyvna yakist osobystosti maibutnoho fakhivtsia [Civilians as an integrative quality of the personality of the future specialist]. *Innovation in Education*, vol. 11, pp. 221–225. (in Ukrainian)

6. Finin, G.I. (2012). Hromadianske ta voienno-patriotychne vykhovannia v systemi osvity Velykoi Brytanii u konteksti hlobalizatsii [Citizenship and military-patriotic education in educational system of Great Britain in the Context of Globalization], *Herald of the National University «Legal Academy of Ukraine named Yaroslav Mudry». Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*. Kharkiv, vol. 1(11), pp. 64–71. (in Ukrainian)
7. The Edict of the President of Ukraine (2019). Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia [Strategy of national-patriotic education] / The Edict of the President of Ukraine of Mai 18, 2019 No. 286/2019. *Uryadovy Courier*, vol. 93. (in Ukrainian)
8. Cabinet of Ministers of Ukraine (2018). Kontsepsiia rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini [The concept of development of civic education in Ukraine] / Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 3, 2018 No. 710-p. *Uryadovy Courier*, vol. 211. (in Ukrainian)
9. Ministry of Education and Science of Ukraine (2020). MON Ukrainy proponuie dlia hromadskoho obhovorennia proekt Stratehii rozvytku hromadianskoi osvity na period do 2030 roku ta plan zakhodiv shchodo yii realizatsii [The Ministry of Education and Science of Ukraine proposes for public discussion a draft Strategy for the Development of Civic Education for the period up to 2030 and an action plan for its implementation] (17.06.2020). Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2020/07/17/Stratehiya%20hrom.osvity.docx> (accessed: 23.10.2020). (in Ukrainian)
10. Sovsun, I.R. (Ed.) (2012). Zvit za rezultatamy proektu “Doslidzhennia dyskursu hromadianskoi osvity ta yoho vplyv na politychnu kulturu molodi” [Report on the results of the project "Study of the discourse of civic education and its impact on the political culture of youth"]. Society Research Center, Kyiv. (in Ukrainian)
11. Mills, S. and Waite, C. (2017). National Citizen Service: A Geographical Approach Loughborough University.
12. Mills, S. and Waite, C. (2017). Brands of Youth Citizenship and the Politics of Scale: National Citizen Service in the United Kingdom. *Political Geography*, vol. 56(1), pp. 66–76.
13. Morris, D., Wylie, R. and Wilson, S. (2018). *The Ties that Bind: Citizenship and Civic Engagement in the 21st Century*. House of Lords. London, 170 p.
14. Centre for citizenship and democracy (2016). International Civic and Citizenship Education 2016 (ICCS 2016). Available at: <https://soc.kuleuven.be/centre-for-political-research/ccd/research/iccs2016> (accessed: 23.10.2020).